

Małgorzata Abassy: Modernizacyjny projekt państwa Piotra Wielkiego na tle wcześniejszych wzorców władcy i władzy

Modernizacja w ujęciu Piotra I to przede wszystkim kształcenie społeczeństwa, rozumiane jako jego wychowanie, na fundamencie nowej idei państwa. Filarami, które ową ideę wzmacniały, były: sekularyzacja i racjonalizacja polityki cara. Stały one w jaskrawej sprzeczności z dotychczasowym ukierunkowaniem kultury na transcendencję, prymatem tego, co wieczne, nad tym, co doczesne – pisze Małgorzata Abassy.

Reformy Piotra I[1] w dziedzinie wojskowości i administracji, projekty budowy floty i dróg, dalekosiężne plany ekspansji terytorialnej na południe, liczne ukazy porządkujące sferę życia publicznego – wszystko to służyło nadrzędnemu celowi, jakim było stworzenie nowej kultury wzorowanej na europejskich pierwowzorach. Zmiany o charakterze czysto pragmatycznym miały, w zamyśle reformatora, otworzyć drogę do przemian kulturowych, a następnie sprzyjać ich utrwaleniu. Nie bez powodu w pamięci kultury Piotr I zapisał się jako „nauczyciel narodu”, a jego epoka jawiła się potomnym czasem „wielkiej narodowej szkoły”, „szkoły, pojmowanej w najszerszym znaczeniu”[2]. Symbol Piotra-nauczyciela i reformatora zderzył się z innym, równie nośnym, symbolem Piotra-Antychrysta, tyrana i despoty. Kulturowe innowacje nie były przypadkowym następstwem działań, lecz integralną i fundamentalną częścią Piotrowej polityki, która służyła edukowaniu społeczeństwa, pojmowanemu jako proces wychowawczy. Źródła

programu edukacji (просветительские концепции) leżały w nowej wizji władzy państwowej. Modernizacyjny projekt państwa Piotra I opierał się w ogromnej mierze na uczeniu Rosjan jak być Europejczykami, zachowując jednocześnie imperialną świadomość – zarówno na poziomie idei, jak również w wymiarze praktycznym. Powtórzmy ów istotny dla naszych dalszych rozważań wniosek: modernizacja w ujęciu Piotra I to przede wszystkim kształcenie społeczeństwa (просвещение), rozumiane jako jego wychowanie, na fundamencie nowej idei państwa. Filarami, które ową ideę wzmacniały, były: sekularyzacja i racjonalizacja polityki cara. Stały one w jaskrawej sprzeczności z dotychczasowym ukierunkowaniem kultury na transcendencję, prymatem tego, co wieczne, nad tym, co doczesne.

[...]

Dwie grupy w państwie mogły przeciwdziałać dalekosiężnym planom Piotra I – byli to bojarzy i prawosławne duchowieństwo

Przełomowy etap w kształtowaniu wizerunku władcy i władzy to czasy panowania Piotra I. Nie wiadomo, kiedy dokładnie narodziła się koncepcja władzy

państwowej, różna od promowanej dotychczas wizji bizantyjsko-staroruskiej. Odczytujemy ją z tekstów epoki, zawartej w nich symboliki oraz polemik wokół fundamentalnych dla tożsamości kultury znaków, pojęć i symboli. Natalia Naryszkińska, matka Piotra, opuściła wraz z synem Kreml w atmosferze zacieklej, prowadzonej za pomocą intryg, walki o władzę. Jak zauważył historyk, Klaus Zernack, od początku niechętnie przyjmowała ona wpływy kijowskich uczonych na

kształcenie syna i wykorzystała okazję, by odizolować Piotra od dworu i jego oficjalnej polityki. Wychowaniem carewicza zajmowali się cudzoziemcy: inżynierowie, mistrzowie rzemiosł, Niemcy z podmoskiewskiej slobody[3]. Rozbudzone wówczas zainteresowania ukierunkowały działania Piotra również w późniejszym okresie jego życia i przyniosły mu sukces w wojnie północnej (1700–1721), dzięki zreformowaniu armii i rozbudowie floty. W sferze reform działała zasada *domina*: brak zagrożenia ze strony Szwedów dawał możliwości rozwoju stosunków handlowych z Europą Zachodnią, co z kolei stwarzało konieczność budowy portu i dalszej rozbudowy floty. Rysujące się perspektywy ekonomiczne pobudzały cara do reform w dziedzinie administracji oraz edukacji – nowoczesne państwo potrzebowało odpowiednich kadr oraz systemu zarządzania. Dwie grupy w państwie mogły przeciwdziałać dalekosiężnym planom Piotra I – byli to bojarzy i prawosławne duchowieństwo. Z bojarami Piotr I poradził sobie za pomocą szeregu ukazów, jak nakaz golenia bród i noszenia odzieży europejskiej, oraz poprzez wprowadzenie *Tabeli Rang* (1722)[4]. Regulacja administracyjna, jaką było podzielenie warstwy służebnej na trzy grupy o czternastostopniowej skali, miała przede wszystkim ogromny wpływ na kulturę. Piotr I kierował się celami utylitarnymi; pragnął otworzyć drogę do służby państwowej ludziom najzdolniejszym, którzy zechcą oddać swój potencjał osobowy na służbę imperium. Miał również nadzieję na usprawnienie funkcjonowania państwa. Z perspektywy historii wiemy, że oczekiwania reformatora nie spełniły się. Nie sposób natomiast zaprzeczyć, że *Tabela Rang* stała się matrycą dla rosyjskiej kultury: przede wszystkim odzwierciedliła ona główny rys osobowości Piotra, jakim było podporządkowanie wszystkich sfer życia interesom państwa wraz ze sztywnym przyporządkowaniem każdej randze tylko jej właściwych praw i obowiązków. *Tabela Rang* zrodziła kult munduru, otworzyła drogę do odczytywania rzeczywistości przez pryzmat znaków, a nie osobowości człowieka, dała podstawy do ukształtowania

się takich cech jak służalczość wobec wyższych rangą, a pogarda wobec tych, którzy stoją niżej; wzmocniła charakterystyczną już dla Rusi przed-Piotrowej hierarchiczność. Powołany do życia stan urzędniczy, chociaż nie stworzył własnej kultury, był często opisywany w literaturze pięknej jako twór bezduszny, nieposiadający żadnych ambicji poza zdobyciem kolejnej rangi. W odniesieniu do *Tabeli Rang* najwyraźniej widoczny jest mechanizm zamiany kodów kulturowych: z semantycznego, cerkiewnego, w którym człowiek zyskiwał szczególną godność z racji faktu, iż odzwierciedlał nadrzędną całość (wspólnotę) i stanowił ikonę-obraz Boga, na syntaktyczny – gdzie człowiek jest częścią mechanizmu państwowego, o jego znaczeniu decyduje przydatność i miejsce w hierarchii, wynikające właśnie z użyteczności. Wprowadzanie syntaktycznego typu kodu kultury rozpoczęło się już za Iwana IV Groźnego, a epoka Piotra stanowiła zwieńczenie owego procesu. W sferze państwowej zostało odrzucone symboliczne znaczenie zjawisk i zdarzeń na rzecz wymiaru praktycznego. Przywołajmy słowa Łotmana, który pisze:

Przejawia się on (syntaktyczny typ kodu kultury – M.A.) i w cerkiewno-teokratycznych i w absolutnych koncepcjach XVI–XVII wieku, ale umocniony zostaje w pracach ideologów „regularnego państwa” epoki Piotra I. Symboliczne znaczenie zjawisk i zdarzeń zostaje odrzucone: świat żyje nie w zależności dwóch porządków (treści i wyrażenia), a w jakimś jednym: *cerkiewnym* lub *państwowym*[5].

Teokratyczny charakter władzy, który opisywaliśmy w odniesieniu do Rusi Kijowskiej czy Państwa Moskiewskiego, bezpowrotnie odszedł w przeszłość, a jego kres przypieczętowało ustanowienie instytucji Świętobliwego Synodu (Священного Синода) w 1721 roku i likwidacja

patriarchatu. Na poziomie instytucjonalnym Cerkiew została podporządkowana państwu i odtąd jej zmodyfikowane struktury służyły wyłącznie celom świeckim. Państwo przejęło funkcję edukacyjną i wychowawczą społeczeństwa. Interesujący proces został też zapoczątkowany w sferze kultury. Jak wspomnieliśmy wcześniej, religia stanowi głęboką strukturę kultury i jako taka nie może zostać całkowicie wyeliminowana, gdyż zagrażałoby to tożsamości kultury. Możliwe jest natomiast wyabstrahowanie nośnych symboli religijnych z ich dotychczasowego kontekstu i przeniesienie ich w sferę władzy świeckiej, by swoim potencjałem umacniały nowe podstawy ideowe kultury. Piotr I, eliminując religię ze sfery życia publicznego, nie zaprzestał budowy cerkwi, a prawosławie nadal było religią państwową. Jednak sfera instytucjonalna nie współbrzmiała ze sferą wartości: duchowny świat rosyjskiego poddanego uległ fundamentalnej zmianie, sens życia nie był już wyznaczany przez perspektywę eschatologiczną, świata nie tłumaczyło się przez pryzmat powrotu stworzenia do Boga. Nie znaczy to jednak, że świecki światopogląd rosyjskiej szlachty, który zaczynał się wówczas formować, był identyczny z tym, który zrodził się w Europie. Literaturoznawca Jurij Stiennik pisze: „Interpretacja przeznaczenia człowieka w świecie przez pryzmat zbawienia duszy (...) ustąpiła miejsca wyobrażeniom o najwyższej wartości człowieka, powołanego do potwierdzenia swojego prawa do szczęścia tu, na ziemi”[6]. To prawda, że soteriologiczny typ kultury, właściwy dla średniowiecza, odszedł w przeszłość, jednak w Rosji za czasów Piotra I nie ustąpił on zachodnioeuropejskiemu modelowi personocentrycznemu – z człowiekiem jako źródłem i celem zdarzeń. W wieku XVIII w Rosji był to nadal model systemocentryczny oraz hierarchiczny, konstruowany wokół państwa jako najwyższej wartości.

Kres starej kultury został też w sposób symboliczny zaznaczony przez reformę kalendarza. Od 1700 roku czas zaczęto liczyć nie od dnia stworzenia świata, jak miało to miejsce na Rusi, lecz od czasów narodzin Chrystusa, a początek nowego roku przypadał – tak jak w Europie – na 1 stycznia, a nie – jak wcześniej – na 1 września.

Piotr I potrzebował tekstów, w których zostałyby zapisane, wprowadzone przezeń do kultury, kody. Pierwszym potężnym tekstem kulturowym był sam Petersburg

Okres panowania Piotra I (1689–1725) stanowił granicę oddzielającą starą Ruś od nowoczesnego imperium, tworu, z którym Europa musiała się liczyć. Wielowiekowa

tradycja carskiej władzy nie mogła już służyć jako fundament legitymizacji rządów Piotra. Jako ten, który wytyczył nowy kierunek rozwoju państwa, Piotr I potrzebował tekstów, w których zostałyby zapisane, wprowadzone przezeń do kultury, kody. Pierwszym potężnym tekstem kulturowym był sam Petersburg, „Wenecja północy” – symbol zwycięstwa nad Szwedami, rosyjskie „okno na Europę”, ucieleśnienie tyraństwa i gwałtu, dokonanego na Świętej Rusi[7].

W tekstach literackich Piotr I jawił się jako demiurg procesu przemian, jednostka wybitna, wokół której powstawał cały korpus tekstów, przenoszących postać cara w sferę symbolu władcy-reformatora. Znaczenia symbolicznego, wręcz mitycznego, nabierały nie tylko cechy cara, lecz także jego działania, tworzyły się legendy. Literacki portret

cara zawarty został w tekstach najwybitniejszych poetów i myślicieli jego czasów: Teofana Prokopowicza, Gabriela Burzyńskiego, Feofilakta Łopatyńskiego i Ambrożego Juszkiewicza – kontynuujących tradycje duchowieństwa; Michała Łomonosowa, Aleksandra Sumarokowa, Gabriela Dierżawina i Wasyla Pietrowa – przedstawicieli świeckiego nurtu panegirystów. W drugiej połowie wieku, już po śmierci Piotra, gdy z perspektywy czasu można było ocenić niektóre reformy, a rosyjska szlachta chłonęła idee oświeceniowe i stanęła w obliczu pytania o własne losy w państwie rządzonym przez absolutną, chociaż „oświeconą” monarchinię, pojawiły się głosy krytyczne: Michała Szczerbatowa, Aleksandra Radiszczewa czy Mikołaja Karamzina. Nie dotyczyły one jednak bezpośrednio postaci Piotra, a tylko niektórych niepożądanych skutków jego reform. Czwarta grupa publicystów i myślicieli istniała poza nurtem oficjalnej kultury; składała się ze staroobrzędowców i prezentowała skrajnie negatywny wizerunek Piotra I, wpisany w przeczucie końca dziejów i przekonanie, że pojawił się Antychryst.

Małgorzata Abassy

Tekst pochodzi z publikacji: M. Abassy *Kultura wobec postępu i modernizacji. Rosja i Iran w perspektywie porównawczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 167, 180-183.

Małgorzata Abassy – dr hab., prof. UJ, rusycystka, iranistka, kulturoznawczyni i literaturoznawczyni, kierownik Zakładu Nowożytnej Kultury Rosyjskiej i Teorii Systemów Kulturowych w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autorka m.in. książek *Inteligencja a kultura. O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej* (2008) oraz *Irańska inteligencja w XIX wieku i Rewolucja Konstytucyjna (1905-1911)* (2010), a także artykułów w językach polskim, rosyjskim i angielskim.

---

[1] Powstało wiele wartościowych opracowań na temat życia i działalności Piotra I, są to m.in. *Достопамятныя сказанія о жизни и делах Петра Великого 1672–1725*, сост. ред. журнала „Русская старина”, Санкт-Петербург 1872; W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977; H. Troyat, *Piotr Wielki. Geniusz i szaleństwo*, przeł. B. Przybyłowska, Warszawa 2005.

[2] С. Соловьёв, *Публичные чтения о Петре Великом в 18 книгах (1863–1868)* [w:] *История России с древнейших времен*, т. 17–18, Москва 1993, т. 9, s. 464–469.

[3] Por. K. Zernack, *Polska i Rosja. Dwie drogi w dziejach Europy*, przeł. A. Kopański, Warszawa 2000, s. 263.

[4] Табель о рангах [w:] *Российское законодательство X–XX веков в 9 томах*, Москва 1986, t. 4, s. 55–56. Szczegółowe omówienie praktycznej realizacji *Tabeli Rang* zob. Л.Е. Шепелев, *Титулы, мундиры и ордена Российской империи*, Москва 2005.

[5] Ю. Лотман, *Статьи по типологии русской культуры*, s. 407.

[6] Ю. Стенник, *Петр I в русской литературе XVIII века. Тексты и комментарии*, Санкт-Петербург 2006;
<http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5928> (dostęp: 3.11.2012).

[7] Ambiwalencję wobec działań Piotra i ich dalekosiężnych skutków odzwierciedla tzw. tekst petersburski literatury rosyjskiej – szereg utworów tematycznie związanych z Petersburgiem i charakteryzujących się swoistą strukturą językowo-semiotyczną, który otwiera *Jeździec miedziany* (*Медный всадник*, 1833) Aleksandra Puszkina. Szerzej zob. В. Топоров, *Петербург и пetersбургский текст русской литературы* [w:] В. Топоров, *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное*, Москва 1995, s. 259–367; http://philologos.narod.ru/ling/topor_piter.htm (dostęp: 16.12.2012).

Sfinansowano przez Narodowy Instytut
Wolności - Centrum Rozwoju
Społeczeństwa Obywatelskiego
ze środków Programu Rozwoju
Organizacji Obywatelskich
na lata 2018 – 2030

